

De oansvariga

Vilka förde Hitler
till makten?

Johann
Chapoutot

Översättning Pär Svensson

fri tanke

FRI TANKE

Stockholm, 2026

Box 3020, 181 03 Lidingö

www.fritanke.se | info@fritanke.se

FRI TANKE är ett förlag för vetenskap, filosofi, kultur och samhälle.
Vi verkar för bildning och demokrati genom att lyfta fram viktiga
natur- och samhällsvetenskapliga frågor i upplysningens anda.

ISBN 978-91-8996-075-6

© Éditions Gallimard, Paris, 2025 | © Svensk utgåva Fri Tanke, 2026

ÖVERSÄTTNING Pär Svensson

ORIGINALTITEL *Les Irresponsables: Qui a porté Hitler au pouvoir ?*

FORMGIVNING OMSLAG Beatrice Bohman

SÄTTNING Magnus Frederiksen

TYPSNITT Sabon Next

TRYCK Scandbook, Falun, 2026

Första tryckningen

Innehåll

Prolog.....	II
Inledning.....	19
1. Åtstramningspolitik: Dr Brünings blodbad	37
2. Presidentstyret: personlighetskult och lismande hovmän ..	63
3. Mediemagnaten och högerpartiernas union.....	87
4. Studie av en ministärs fall	107
5. En regering utan folklig förankring: »Baronkabinettet« ...	127
6. De auktoritära liberalernas »nya stat« – företagsvänlig och demokratifientlig	153
7. »Men hur tänker ni regera?«.....	173
8. Fundamentalisterna som vägrade ge upp makten	197
9. Den auktoritära liberalismen, näringslivet och nazismen ..	217
10. Schleichers ansträngningar att hålla Hitler borta.....	243
Epilog.....	281
Noter.....	305
Register.....	330

Till Marie-Thérèse Chapoutot.
minima apostolarum (1908–1924),
som tecknar med sitt kol i tidens väv.

Stella enim a stella differt in claritate [...].

Absorpta est mors in victoria.

Ubi est mors victoria tua?

(I Ad Corinthios 15)

»Vi är många som befarar att den här regeringen går så långt att inget mer finns kvar för oss att göra.«

Dr. Joseph Goebbels

22 juli 1932

»Papen talade i radio. Ett tal som kunde ha varit skrivet av oss.«

Dr. Joseph Goebbels

28 augusti 1932

»Papen bad mig beskriva min syn på framtiden en gång till. Jag upprepade därför [...] att vi borde lämna dörren öppen åt höger för nazisterna [...]«

Johann Ludwig Graf Schwerin von

Krosigk, Riksfinansminister

29 november 1932

Dramatis personae

FRANZ VON PAPEN *Tysklands rikskansler juni–
november 1932, vicekansler 1933–34*

PAUL VON HINDENBURG *Tysklands rikspresident 1925–34*

KURT VON SCHLEICHER *Tysklands rikskansler
december 1932–januari 1933*

ALFRED HUGENBERG *DNVP:s partiordförande,
mediemagnat, ekonomiminister 1933*

HEINRICH BRÜNING *Tysklands rikskansler 1930–32*

FRITZ THYSEN *industriman och finansiär*

KURT VON SCHRÖDER *bankir och politisk förmedlare
mellan Papen och Hitler*

Prolog

LÖRDAGEN DEN 7 DECEMBER 2019 dök den före detta regeringschefen Franz von Papen, som hade lämnat offentligheten redan 1945, upp utanför de tyska kristdemokraternas (CDU:s) högkvarter i Berlin i sällskap av en grupp unga politiska vänsteraktivister. De hade kommit för att tala allvar med partiet: CDU övervägde nämligen att ingå allians med extremhögern, och den forne kanslern, som i januari 1933 hade övertalat rikspresident Paul von Hindenburg att ge Hitler makten, manade nu dagens höger att dra lärdom av historien. Papen visste vad han talade om, eftersom han själv hade ingått en regeringskoalition mellan högern och extremhögern!

På papperet hade hans manöver emellertid framstått som ett genidrag: den »borgerliga mitten« (*bürgerliche Mitte*), som var kraftigt försvagad efter ett antal katastrofala val, hoppades kunna blåsa nytt liv i den tynande högern genom att ge sig i lag med ett nazistparti som visserligen var på nedgång men alltså i stånd att bidra med engagemang och politisk slagkraft. Papen var stolt som en tupp denna dag, den 30 januari 1933, när han kunde presentera sin regering för pressen och världen. Själv hade han degraderats till vicekansler, för Hitler hade propbat på att bli regeringschef, men Papen tyckte ändå att han hade varit slug. Hitler var ju bara en amatör som omgavs av en rad posörer, gaphalsar och oduglingar. Papen däremot kom från en förnäm familj med kopplingar till samhällets elit och mäktiga nätverk; han skulle tämja den österrikiske uppkomlingen och hålla honom i strama tyglar. Hindenburg

var fortfarande skeptisk men Papen lovade att seriösa personer inom näringslivet, jordbrukslobbyn, bankvärlden, armén och aristokratin skulle styra i bakgrunden. Hitler, som han hade lärt känna på förtroliga luncher och middagar hos bankiren Kurt von Schröder och förhandlaren Joachim von Ribbentrop, en gammal vän till Papen, betraktade han som en lättviktare: »Jag tänker mota in honom i ett hörn tills han kvider«,¹ sa Papen, som hade sett till att nazisternas ministerposter begränsades till ett absolut minimum.

Det var högern som dominerade Hitlers regering, som följdriktigt kallade sig själv »Hitler–Papen-kabinettet«: av tolv ministrar var bara tre nazister! Bortsett från kanslern själv representerades nazisterna av en minister utan portfölj, den före detta piloten Hermann Göring, som fungerade som länk mellan NSDAP, näringslivets grädda och storkapitalet, samt en fullvärdig minister. Nazisterna var gröngölingar i sammanhanget och Papen gnuggade händerna.

Trots allt hade högern erfarenhet av att regera med extremhögern i fem av tyska rikets delstater. Turligt nog för de inblandade existerade vid denna tidpunkt inga förutfattade meningar, samvetsbetänkligheter eller tabun som hindrade att högerpartierna samarbetade – politikerna kunde ingå vilka allianser de ville utan att anklagas för att höra till SS. Sagda SS fanns förstås redan, det grundades 1925, men var en politisk milis i mängden (till och med socialdemokraterna hade en!) beskyddad av nazitopparna. Papen hade för övrigt gottgjort en oförrätt och hävt det förbud mot NSDAP:s milis som införts av hans företrädare, den gamle glädjedödaren Brüning, en dysterkvist som bara tänkte på statsbudgeten och aldrig log. Doktor Brüning lämnade sin post efter två år, övertygad om att SA och SS var en fara för landet, men varken Papen eller Hindenburg gjorde någon skillnad mellan extremhögerns våldsverkare och socialdemokraternas

förstamajtag: om man förbjöd nazisternas miliser måste man förbjuda socialisternas stödtrupper också! Ytterlighetspartierna måste bemötas på samma sätt, åtminstone på papperet – för till syvende och sist var det nazisterna man bjöd på middag och ville regera med, inte socialdemokraterna (SPD).

År 2019 hade det gått lång tid sedan Franz von Papen fick sig en läxa. Han hade begått ett ödesdigert misstag: den som till slut kom att kvida var inte Hitler utan han själv. Men det satt ju bara en enda nazistisk minister i Hitler–Papen-regeringen? Ja, men inte vilken som helst: det var juris doktor Wilhelm Frick, som fått posten som inrikesminister. Han hade för övrigt innehaft samma post i Thüringen, i den första koalitionsregeringen mellan nazister, liberaler, konservativa och nationalister bildad 1930. I de båda andra fallen där nazisterna och högern hade bildat regering, i Braunschweig och Oldenburg, hade mönstret varit detsamma: nazisterna hade bara begärt en enda sak, nämligen posten som inrikesminister. På så sätt kom de att styra över hela underrättelse- och repressionsapparaten (både den politiska och vanliga polisen), men också över hela det tyska utbildningsväsendet, från förskolan till universitetet. En udda passion, men vad de njöt! Så länge de viktiga finans- och ekonomidepartementen var i trygga händer borde väl allt vara frid och fröjd... Det var den allmänna känslan den 30 januari 1933, när den berömda mediemagnaten dr Alfred Hugenberg utsågs till ekonomiminister.

Papen och hans vänner, som själva betraktade sig som ytterst intelligenta, borde emellertid ha tagit bättre reda på hur nazisterna hade agerat överallt där de tilldelats posten som inrikesminister. Det var detta Papen år 2019 hade kommit för att berätta om för CDU, för historien hade upprepat sig: det hade nyligen hållits val i Thüringen, den tyska delstat som Frick styrde och ställde i mellan 1930 och 1933. Valet den 27 oktober

2019 blev en katastrof för högern (CDU tappade 12 procentenheter), medan Alternative für Deutschland (AfD) ökade med nästan 13 procentenheter. Men tack vare liberalernas (FDP:s) framgång – de ökade med 2,5 procentenheter och kom in i delstatsparlamentet – fanns hopp om att kunna stjäla Thüringen från vänstern. Man skyndade sig att räkna på resultatet: 21,7 procent för CDU, 5 procent för FDP och 23,4 procent för AfD blev sammanlagt 50,1 procent, det vill säga en absolut majoritet, visserligen minsta möjliga men ändå en majoritet. Det var frestande: delstaten Thüringen hade efter återföreningen² styrts av CDU, men sedan 2014 av en »ohelig« allians mellan vänsterpartiet Die Linke, SPD (socialdemokraterna) och Die Grünen (miljöpartiet). Högern protesterade mot den onaturliga koalitionen, den omoraliska principlösheten och sveket mot väljarna. Med sina 46 platser stod denna vänsterallians mot CDU:s 34 och AfD:s 11 – sammanlagt 45 platser – om det bara hade gått att slå samman dem! År 2019 tyckte man att det var dags att försöka: koalitionen mellan högerpartierna erövrade 48 platser varav 22 för AfD, mot 42 mandat för den enade vänstern. Och man gjorde slag i saken: den 5 februari 2020 valdes liberalen Thomas Kemmerich (FDP) till *Ministerpräsident* i Thüringen med rösterna från sitt eget parti, CDU och extremhögern. Björn Höcke, en före detta gymnasielärare i historia och ledare för AfD i Thüringen, jublade, för nu hade barriären rivits och *die Brandmauer*, den brandvägg som skulle skydda mot högerextremisterna, fanns inte längre.

Papen verkade dock inte ha rest till Berlin förgäves. Hans målande vittnesmål fick de ledande personerna inom CDU att tänka efter, trots att partiets högeravridning inte tycktes känna några gränser. De tog till sig Papens påminnelse om att högern blev uppäten av nazisterna: ekonomidepartementets superminister, den mäktige Alfred Hugenberg, tillintetgjordes

på mindre än ett halvår. Han tvingades avgå redan i juni och under månaderna som följde fick han avhända sig sitt glansfulla medieimperium, trots att det sedan 1920-talet hade matat publiken med extremhögerens teman, verklighetsbeskrivningar och slagord via vinklade ledarartiklar, förljugna reportage och partiska journalfilmer.

Friedrich Merz och hans gelikar lyssnade intresserat på återvändaren från Weimarrepublikens dagar när han beskrev hur han hade marginaliserats, ställts under övervakning av det SS han åter hade gjort lagligt 1932 och med nöd och näppe undkommit ett mordförsök under de långa knivarnas natt, två år efter att man hade gett nazisterna den avgörande hjälpande handen. Det var som när Anchises i helvetet berättade om sin dramatiska flykt från det brinnande Troja. Under denna beryktade natt, som varade i tre våldsamma dygn, miste Papen två av sina närmaste rådgivare: Edgar Jung, som greps av Gestapo och sedan rapporterades som försvunnen (hans kropp återfanns aldrig), och Herbert von Bose, som mördades av säkerhetstjänsten på sitt kontor i Palais Borsig, säte för rikets vicekansler. Hans efterträdare som kansler, general Kurt von Schleicher, pepprades i sin tur full med kulor i sin bostad av Himmlers hejdukar, som för säkerhets skull även mördade hans hustru Elisabeth. En ren massaker. Detta är högerextremismens fula tryne, mina unga vänner, sade han till dem.

Merz, kapitalförvaltaren *Blackrocks* man i Tyskland, kände stanken av död och beordrade sina trupper att dra tillbaka sitt stöd för Thüringens liberale ledare. För att slippa fällas i en misstroendeomröstning avgick Thomas Kemmerich den 8 februari, bara tre dagar efter att han valts till sitt ämbete. Högern tvingades gå med på att tolerera en vänsterorienterad minoritetsregering ledd av Die Linkes Bodo Ramelow, som därmed efterträdde sig själv.

Papen kunde lättad påbörja den 70 mil långa färden tillbaka till kyrkogården i Wallerfangen. Den gamle kanslern, som 2019 hade fyllt 140 år, hade gjort vad han nog ansåg vara en sista insats för sitt land. Det var nämligen en gravsten med namnet *Franz Joseph Friedrich Hermann Michael Maria von Papen*, född 1879 och död vid 90 års ålder 1969, som företog resan i sällskap med »Zentrum für Politische Schönheit«, ett aktivistiskt kollektiv som svarat för flera uppseendeväckande aktioner.³ Berlinpolisen tog hand om stenen och inledde en förundersökning om gravfridsbrott enligt artikel 168 paragraf 2 och 3 i den tyska brottsbalken.⁴ Kollektivet hade i sin presskommuniké angett att den före detta kanslern ville »resonera med högern om farorna med att ge sig i lag med fascister och diskutera huruvida det är möjligt att tämja, avslöja och tygla demokratins fiender om de ges makt«. Kollektivet beklagade samtidigt att »den som släppte fram Hitler« slapp undan »med fyra års fängelse«, vilket var ett väldigt mildt straff för att ha orsakat »miljontals människors död över hela Europa«, för att därefter »leva flott i sitt slott«. »Det är detta vi i vårt land kallar »att hålla minnet levande«.«⁵

Gravmonumentets spektakulära resa var en politisk och konstnärlig happening som visade att Franz von Papen bokstavligen hade kommit tillbaka. Stenen vid hans grav var uppenbarligen inte tung nog att förhindra att han återvände för att röra om på Tysklands politiska scen. Och historien slutar inte där, för huvudpersonerna från 2019 är fortfarande aktiva. I valet den 1 september 2024 fick AfD i Thüringen 32,8 procent av rösterna, till Björn Höckes stora belåtenhet. Två månader tidigare, den 1 juli 2024 hade *Landgericht* i Halle dömt honom att betala 16 900 euro i böter för att under ett möte ha skanderat ett av SA:s slagord, »Alles für Deutschland«. Höcke, som är *Oberstudienrat* (ungefär adjunkt) i historia, hävdade att han

Prolog

inte kände till slagordets historia, vilket rätten inte fann övertygande. Man ansåg det osannolikt att en historielärare med uppenbart intresse för Tredje riket inte visste vad han sade.⁶

Inledning

WEIMARREPUBLIKEN ÄR ALLTJÄMT ett stycke levande historia, till den grad att den uppväcker de döda och fortfarande hemsöker Tyskland och alla de demokratier som gick under till följd av skeendena 1932–33, då Papen och Hitler stod i centrum och personer som Schleicher, Hindenburg, Hugenberg och Thyssen spelade bärande roller. Om första världskriget gjorde civilisationerna påmind om att de var dödliga, visade Weimar-republikens fall att även demokratin är förgänglig.

Weimar förknippas med så mycket. Det är först och främst diktarnas och tänkarnas, mecenaternas och musikernas stad – en plats där Luther, Bach, Wieland, Goethe, Schiller, Liszt, Wagner och Nietzsche bodde, för att bara nämna några. Det var ett av tre skäl till att man i början av 1919 utsåg denna lilla stad i Thüringen, med knappt fler invånare än franska Fontainebleau och belägen 30 mil från Berlin, att stå värd för den konstituerande församling som den 19 januari hade röstats fram i allmänna val för både män och kvinnor. Ledamöterna inhystes på hotell, värdshus och hos privatpersoner, medan den provisoriska regeringen fick husera på slottet, ett stenkast från barockpärlan Anna Amalia-biblioteket (som i dag är klassat som världsarv av Unesco) och från parken där Goethe studerade växter i sin paviljong, som fungerade som hans lantställe en kilometer från bostaden vid Frauenplan i centrala stan. Tyskland kunde här visa upp en annan sida för världen: en finkultur med *Weltliteratur*, konst och filosofi, fjärran från Berlin och Potsdam, pickelhuvor och kaserner. Det

här var upplysningens och den klassiska Weimararkitekturens Tyskland, motsatsen till militarism och parader till ljudet av fältpipor och kanoner. Dessutom på behörigt avstånd från fabriker och arbetare: vänsterfästet Berlin var en stökig plats, om vilket »blodiga veckan« den 6–13 januari vittnade, då bland andra Karl Liebknecht och Rosa Luxemburg mördades på det mest bestialiska och skändliga vis av frikårssoldater under ledning av general Groener och ministern Noske, som kallade sig själv »blodhunden«. Under månaderna som följde kom flera tusen upprorsmakare att mista livet i oroligheter.

Det skulle behövas en hel bok för att skildra allt som Weimar står för.¹ Det bästa av Tyskland, med litteraturens och konstens skönandar, med konstitutionen som röstades igenom den 31 juli och med republiken, som utropades den 11 augusti 1919 och som för evigt kommer att förknippas med stadens namn. Staden förlöjligades av extremhögern, som likställde *Weimar* med *Systemet* och häftigt kritiserade socialdemokraternas och »kulturbolsjevikernas« *Systemrepublik* – den tidens moralpanik – men Weimar var samtidigt en borgerligt konservativ stad som redan på 1920-talet hade gett nazisterna majoritet i valen. Som för att tvätta bort den demokratiska stämpeln och driva ut den fördömda konstitutionen anordnade Hitler, som tyckte om Weimar, den första partikongressen i staden, även om dessa senare flyttades till Nürnberg. Han vistades ofta där, då han tog in på hotell Elephant, som 1938 renoverades efter hans tycke och smak och som än i dag har kvar sin *Führerbalkon* på den nydoriska fasaden. Samma år invigde SS koncentrationslägret Buchenwald på Ettersberg, området där Goethe hade sin favoritek, några kilometer från bokhandlarna, museerna och kaféerna.

Den rika symboliken blev efter 1945 en vålnad som hem-sökte Tyska förbundsrepubliken. Även om Thüringen låg i

den sovjetiska ockupationszonen (»SBZ«) och senare i Tyska demokratiska republiken fasade regeringarna ständigt för ett nytt »Weimar«. Gång på gång frågade man sig i Bonn och – efter flytten 1999 – i Berlin om »Weimarförhållandena«² var på väg att upprepa sig, först i början av 1980-talet när depressionen och stagflationen riskerade att leda till massarbetslöshet och »demokratins nederlag«,³ därefter i början av 2000-talet när Tyskland såg sig själv som Europas sjuke man och slutligen från och med 2014, då rörelsen Pegidas »patrioter mot Västerlandets islamisering« anordnade demonstrationer och senare AfD, Alternativ för Tyskland, noterade framgångar i valen.

I och med extremhögerns framgångar och valsegrar – i USA 2016, Brasilien 2018, Argentina 2023, i Österrike redan 2000 och senare i Ungern, Polen och Nederländerna – har Weimar och 1930-talet gjort sig påmint på nytt. Ett ännu aktuellare exempel är bildandet av en »ny folkfront« på den franska politiska arenan år 2024.

Förutom att begreppet *Weimar* erinrar om hur bräckliga våra demokratier är aktualiserar det vårt förhållande till nazismen, kriget och Förintelsen. Weimarrepubliken har genom sitt öde blivit sinnebild för mellankrigstiden och dess sociala påfrestningar. Efter december 1932 föll allt samman i mellersta och östra Europa, men inte heller södra Europa klarade sig: Österrike föll redan 1933, när en nationalkatolsk och korporativistisk diktatur infördes, därefter Spanien mellan 1936 och 1939 till priset av ett grymt inbördeskrig som extremhögern och militären startade mot *Frente Populares* republik, och slutligen Frankrike som vid kapitulationen satte punkt för det som Alfred Rosenberg kallade »150 år av misstag« genom att ge makten åt en gammal marskalk som – genom att leka Jeanne d'Arc och högste frälsare – förrådde sitt land redan när han undertecknade vapenstillståndet den 22 juni 1940 och gick

med på att till nazisterna utlämna dem som hade trott att de mänskliga rättigheternas hemland skulle skydda dem.

Weimarrepublikens sista fas var en kuslig föreställning med globala återverkningar som lätt ställer allt annat i skuggan och framför allt påverkar vår syn på Tysklands historia i ett längre perspektiv. Weimar och framför allt de dramatiska händelserna i periodens slutskede liknar en virvel som slukar allt, en kulmen som färgar varje tolkning och förståelse av den tyska historien, till den grad att allt som hände dessförinnan framstår som en prolog till nazismen. Som ett försök att förklara undergången har det hävdats att Tyskland – från Bismarck till Hitler – följde en »särskild väg« som var dömd att utmynna i tidernas värsta diktatur eftersom landet inte var någon god jordmån för liberalism och universalism.

Som forskare drar man sig därför lite för att gräva i »Weimarrepublikens slutskede«. Denna misslyckade demokrati placeras vanligtvis i den offentliga debattens ljus när någon vill diskutera orsakerna till dess nedmontering, vilket alltid strör ytterligare salt i den tyska historiens öppna sår, eller rättare sagt i det sätt på vilket man studerar, läser, skriver och undervisar om denna historia: man förhåller sig till den som om Tysklands historiska utveckling följde ett teleologiskt eller ändamålsenligt förlopp. Som om allt pekade mot detta svarta hål i landets historia, nämligen år 1933.

Detta är både ett metodfel och en ohistorisk infallsvinkel, för de som skapade och bar upp Weimarrepubliken visste att förena historien med framtidshopp.

Historieskrivningen har under de två senaste årtiondena intresserat sig för »Weimars möjliga framtider«, de alternativa vägar som öppnades genom revolutionen 1918–19 och författandet av en grundlag på bara sex månader, en grundlag som var liberal, demokratisk och parlamentarisk men också social

och som med en försening på sjuttio år infriade löften från revolutionerna 1848, »folkens vår«. Var 1919 alltså det tyska folkets vår? Säkert, för samtiden kände endast det som varit, men inte det som komma skulle, nämligen den kalla vinter 1933 som man på grund av skeva perspektivval och tunnelseende har kommit att reducera hela Tysklands historia till. Men allt annat då? Segern för den tyska demokratin, den andra »speciella väg« som förbinder Kant med Upplysningen, »befrielsekrigen« 1813–15, Paulskyrkan i Frankfurt, grundlagen från 1949 och återföreningen 1990? Allesammans starka argument som har uppmuntrat till omläsningar och nytolkningar av Tysklands långa 1900-tal (som varade 1848–1990) alltefter historikernas skiftande fokus och ur aktörernas perspektiv. Slutet av första världskriget kom till exempel att beskrivas som »kometernas tid«,⁴ då man trots allmänt dåliga förutsättningar (inbördeskrig, krig i öster, den förnedrande »fredskonferensen« i Versailles och dess ohemula fredsfördrag m.m.) lyckades skapa en aldrig förr skadad social demokrati. Historikerna har äntligen erkänt att »Weimar« snarare än ett stycke tragisk historia, syndrom eller trauma var en levande historisk period med en lovande framtid, snudd på ett mirakel, och minnesfesterna 2009 och 2019 (då man firade hundraårsminnet av 1919 års konstituerande församling) blev ett tillfälle att återupptäcka »en löftesrik republik«.⁵ Vid universitetet i Jena, en grannstad till Weimar, har man vid en institution just för det ändamålet forskat kring Weimarrepublikens demokratimodell, som byggde på allianser mellan demokratiska och progressiva krafter (1919–20), fungerande maktskiftet mellan höger och vänster och breda koalitioner (1928–30), kort sagt på »republikens vardagsliv« och på en förbluffande politisk »normalitet« i ett land som i realtid fick lära sig allmän rösträtt, frihet och social demokrati på riktigt.⁶ Som motvikt till det dystra porträttet av en svajig

och närmast dödfödd skapelse dömd att gå under finns i dag forskning som visar på den raffinerade dialektik som opererade mitt i stormen – man kan inte nog betona i hur hög grad yttre kriser samverkade för att undergräva Weimarexperimentet, från Versaillesfreden till Ruhrockupationen och den stora depressionen. I en miljö där ömsesidig förståelse varvades med konflikter,⁷ där extremhögerns våld kom till bestialiskt uttryck och där kommunister som inspirerats av bolsjevikernas ännu färska revolution drömde om ett sovjetiskt Tyskland, lyckades den unga demokratin skapa ett fredligt demokratiskt rum genom att hävda sitt legitima våldsmonopol.⁸ Den som lyckas stå emot teleologins deprimerande verkan och den statiska historiesyn som har gett Peter Gays harmlösa bok *Weimar Culture* titeln *Le suicide d'une République* på franska kan och bör »revidera sin syn på Weimarrepubliken».⁹ I den stunden framträder en öppenhet, en frihet och ett hopp som gör det lättare att se att »Weimar« inte var mer nazistiskt än att perioden samtidigt var »de marginaliserades republik«, en plats för *outsiders* som enligt Peter Gay¹⁰ kom att bli Berlinscenens, de satiriska kabaréernas, gayklubbarnas och litteratur- och film-skapandets *insiders*. Brecht, Marlene Dietrich, Fritz Lang, Alfred Döblin och bröderna Mann satte också sin prägel på Weimar.

Den som studerar historien får aldrig förväxla etiologin – analysen av orsakerna – med ändamålet. Med andra ord är de utlösande orsakerna aldrig desamma som ändamålsorsakerna. Utöver denna metodologiska princip gäller det att inte låta sig förbländas eller förvillas av själva ordet »nazism«. År 1932 var nazisterna den ena av två stora grupperingar inom tysk extremhöger (den andra var Tysknationella folkpartiet, DNVP) och en av många förgreningar av den europeiska extremhögern, vilka hade en stark representation i livligt ifrågasatta demokratier

som Frankrike, Belgien och Storbritannien, och som dessutom hade makten i många länder (Italien, Polen, Ungern, Österrike, Portugal etc.). De var rasistiska och antisemitiska, ville förnya den tyska nationen och bedyrade – för att vinna valen – att de stod för social rättvisa. Nazisterna hade två egna politiska miliser (SA och SS), vilket nästan alla de andra tyska partierna också hade, de ansåg att historien föddes ur våldet men lovade samtidigt att vara lojala mot landets konstitution. Åtminstone tills de fick makten, för nazisterna hymlade inte med att deras maktställning skulle vila på våld.¹¹ Med sina nära band till näringslivet, finanskretsarna, kapitalägarna, borgarklassen och aristokratin och rikets kronprins beskyddades de av samhällets elit, polisen och armén. De betraktades förstås som en fullt acceptabel koalitionspartner av DNVP men också av Zentrum, och efter 1930 menade SPD allt oftare att de borde ges en chans att visa sin duglighet – eller oduglighet, som SPD trodde – och därmed var beröringsskräcken övervunnen.

Denna historieskrivning gjorde stort intryck på mig när jag fick höra den som elev på högstadiet i en liten stad i södra Frankrike.

Den bild som gavs i skolböckerna och undervisningen långt in på 1990-talet var fortfarande den av en republik som kollapsade. Detta var en tid då man analyserade demokratiska skeenden i realtid (östblockets upplösning när Sovjetunionen och dess buffertstater i Central- och Östeuropa (»folkdemokratierna«) rämnade, samtidigt som man diskuterade demokratins bräcklighet, den statsform som Winston Churchill beskrev som »den sämsta, bortsett från alla de andra«. Den sämsta inte bara på grund av det tålmod och den tid som krävs för att organisera val, rösta, nå enighet och bilda koalitioner, utan också för att den är ytterst skör.

Men det var inte läge att fundera över civilisationernas obeständighet. Tvärtom blåste man i slutet av 1900-talet, när kalla kriget var över, nytt liv i en demokratisk eskatologi jämförbar med den som våra förfäder för några generationer sedan ställdes inför efter första världskrigets slut. På ruinerna av de imperier (de ryska, österrikisk-ungerska och tyska), i praktiken »folkfångelser«, som sopats bort av historien byggdes liberala och parlamentariska demokratier som alla strävade efter att kopiera den amerikanska konstitutionen och de franska och brittiska institutionerna. Samtiden lät sig övertygas om att detta var det sista kriget, för alla ville så gärna tro det i ljuset av den senaste slakten, särskilt som bildandet av Nationernas förbund som en staternas republik och ett nationernas parlament med säte i Genève gjorde det möjligt att tro på »evig fred«. Vår generation fick i sin tur uppleva det sovjetiska imperiets ändpunkt, demokratiska och nationella revolutioner i direkt-sändning, murens fall, löftet om en »lycklig globalisering« och »historiens slut« (en 1900-talshistoria full av eld, stål och blod) samt en socialdemokratisk och socialliberal tredje väg utstakad av segervissa leenden från Clinton, Blair och Schröder när de firade GATT-överenskommelserna.

Våra lärare och läroböcker talade emellertid om Weimar, för alla visste att »mörkrets århundrade« hade kastat in Europa i två grymma krig,¹² där det andra hade sin upprinnelse i en demokratis undergång – och inte vilken demokrati som helst. Den var visserligen ung, inrättad år 1919, men hade utropats i ett kulturellt högtstående land i hjärtat av kontinenten.

Att »Weimar« fick så stort utrymme i skolan berodde nog på att historiematerialismen hade haft ett starkt grepp om universiteten när lärarna själva var studenter. En lärare i Martigues hade troligtvis haft Michel Vovelle eller Maurice Agulhon som lärare vid universitetet i Aix eller Emmanuel Le Roy Ladurie i Mont-

pellier. Lärarna matades med en politisk historia nära knuten till samhällshistorien, fick lära sig att ekonomi var viktigt, analyserade händelsekedjor som med början i finansvärlden kom att skaka den produktiva sektorn, undergrävde samhället och ledde till politiska katastrofer. De läste och begrundade detta *ground zero* för den europeiska vänsterns historiska och politiska medvetande, som alla statsvetare, filosofer och sociologer anammade oavsett om de var kommunister eller socialister, stalinister eller trotskister, vurmade för fackföreningar, etatism eller arbetarstyrda fabriker ... För vid sidan av den vanliga skolan och universiteten fanns andra skolor och universitet, de som var knutna till vänsterrörelsen och där man apropå Tyskland 1918–19 fick lära sig nyansskillnaderna mellan rådkommunism och arbetarstyre, där man kommenterade vänskapen mellan »socialfascister« och »hitlertrotskister«. Perioden 1929–1933/34 tillskrevs alltid en särskild betydelse: det var i samband med detta urtrauma som världens äldsta, mäktigaste och mest välorganiserade vänster, för övrigt också den mest ansedda eftersom den hade koppling till ideologins urfäder (Marx, Engels, Bebel, Bernstein osv.), till kortlivade stjärnor och genier (Rosa Luxemburg) och till 1918 års sociala landvinningar (åttatimmars arbetsdag, kollektivavtal, facklig representation, genuint allmänna val med kvinnlig rösträtt) – det var då denna vänster på några få veckor sopades bort av nazirörelsens systematiska våld mot dess mage och huvud, av nazihuliganernas blinda raseri, av SA:s fotsoldater med vittring på kommunister, socialister och judar, allt minutiöst planerat och styrt av jurister som via förordningar och lagdekret omsorgsfullt monterade ner hela rättsstaten.

Den tragiska berättelsen om demokratin som raserades av inre fiender (nationalisthögern, godsägarna och industrimagnaterna, militären och extremhögern – kategorier som ofta skuldbelades eftersom de förknippades med det gamla efterblivna

Tysklands skogar och järnbruk, livegenskap och kanoner) gjorde intryck i alla läger. Många såg bortom den specifika kopplingen till Tyskland (*der Sonderweg*) och uppfattade »Weimar« som ett varnande exempel generellt: det gjorde förstås vänstern, eftersom denna tillsammans med demokratin hade varit nazisternas första offer, men också liberalerna och högern i stort. Om en vänsterorienterad lärare kunde betrakta Weimar som ett generaliserbart och varnande exempel, kunde hans högersinnade kollega se perioden som ett liberalt skolexempel på vad en ekonomisk kris leder till: krisen föder en misär som gynnar »extrempartierna«, det vill säga en kommunistisk vänster som ställs mot både en demokratisk borgerlighet och en extremhöger, samt en naziströrelse som rycker fram för att lägga grunden till en diktatur och förbereda för krig. Man såg receptet för en smidig övergång till efterkrigstidens värld i att förlita sig på internationella institutioner och keynesiansk politik, eller också stämde man som de mer högerorienterade upp i en lovsång till den politiska och ekonomiska liberalismen. Efter »murens fall« var timmen slagen för liberalismens återkomst och för historikern François Furet, som genom nytolkningar av franska revolutionen i 1900-talets ljus drev igenom en ny syn på samtidshistorien. Furets belackare förnekade inte dennes intellektuella och retoriska kapacitet, men hans ytterst tveksamma idéer kom att färga historieundervisningen både inom den högre undervisningen och den vanliga skolan.¹³ Han buntade ihop 1900-talets masskriminalitet (i Europa stalinismen och nazismen) för att passa in dessa i franska revolutionens mall – skräckväldet 1793 snarare än revolutionen 1789. Med böcker som *Penser la Révolution française* (1978)¹⁴ och den både självbiografiska och historiska sammanfattningen *Le passé d'une illusion* (1995)¹⁵ fick Furet stort inflytande, men även tack vare sitt gräl med Michel Vovelle om firandet av revolutionens tvåhundraårsjubileum (1989) och

det fruktbara och tankeväckande samtalet med den tyske historikern Ernst Nolte,¹⁶ som betraktade nazismen som en banal reaktion på »bolsjevismen« och därmed kunde anklagas för att relativisera eller till och med ursäktas nazismen som fenomen. François Furet hade gjort upp med sin ungdoms stalinistiska renlärighet, till synes för att lättare anamma 1980- och 90-talens liberala tankegods (Fondation Saint-Simon; »historiens slut«) och fick ett avgörande inflytande på 1900-talets pedagogik, ett inflytande som inte bröts av hans tragiska och för tidiga död tack vare det skimmer som hans kolleger och vänner i artiklar och sammanfattningar, minnesord och böcker i hans anda lyckades bevara kring hans livsverk och idéer.

Länge hade den tyska demokratin undergått en framskjuten plats i fransk skolundervisning, även om avsnittet avverkades snabbt. Jag hittade nyligen mina egna fätaliga anteckningar inför ett prov på högstadiet rörande den perioden. När jag på skolans bibliotek sammanställde innehållet i den litteratur som fanns att tillgå blev min slutsats att »det var skräcken för bolsjevismen som fick näringslivet att sponsra nazistpartiet« och att »det var efter påtryckningar från näringslivet som marskalken och presidenten Hindenburg, som valts 1925, kallade Hitler till rikskansliet den 30 januari 1933« för att låta honom »regera i koalition med ett antal högerpartier«. Belins lärobok för högstadiets sista år (upplagan från 1989) ägnar ett fylligt uppslag åt Weimarrepubliken, där man kan läsa att »efter påtryckningar från kapitalister och konservativa lät Hindenburg kalla Hitler till regeringssamtal«. Hitler ska i sin tur ha presenterat ett »politiskt program« som lugnade »industriledarna och finansmännen«.¹⁷ I en utgåva från samma år står det i läroboken från Magnard (även här på ett fylligt uppslag) att »kapitalägarna stödde« NSDAP och att »industriledarna« bidrog med »ekonomiskt stöd av rädsla för kommunisterna«.¹⁸

I en lärobok från Delagrave från 1988 skildras hur Papen, Schleicher och Hitler avlöste varandra samtidigt som det påpekas att Papen »hade stöd från industrin«, men att han efter valförlusten den 6 november 1932 avlöstes av von Schleicher och dennes »avancerade sociala program med krav på minimilön och en uppstyckning av konkursade storföretag«. En sådan utveckling »skrämdde de konservativa lika mycket som Hitler skrämdde dem«, vilket stämmer. Läroboken nämner det tal Hitler höll i Düsseldorf den »27 januari 1932«¹⁹ inför en samling »Ruhrmagnater«: »Talet lugnade dem och de beslöt att ge Hitler sitt stöd i stället för den lite väl progressive von Schleicher.«²⁰ I samma anda beskrivs skeendet i förlaget Belins lärobok med Robert Frank som redaktör och med en imponerande räckvidd expertbidrag (förutom Robert Frank medverkade Jean-Jacques Becker, Francis Démier, Pascal Ory, Patrick Verley med flera). Tio sidor ägnas åt Weimarrepubliken och ett helt uppslag åt dess undergång. Författarna noterar att det framför allt var »storföretagsledare som Krupp, Thyssen, Siemens och bankiren Schröder som ville kalla Hitler till kanslersposten. På så sätt hoppades man få till en bred koalition som kunde skänka Tyskland stabilitet och ordning för att kunna möta hotet från bolsjevikerna.« I denna strävan trodde sig de »konservativa och affärslivets företrädare kunna hålla Hitler i strama tyglar.«²¹ På en sida med autentiska dokument stöds denna tolkning med ett citat från bankiren Schröders förhör i Nürnberg och med ett antal positiva reaktioner på de långa knivarnas natt från konservativa politiker, företagsledare och armén.²² Kurt von Schröders uttalanden inför de amerikanska utredarna är både välkända och upplysande. Schröder hade fått i uppdrag av Papen att ordna ett möte med Hitler och berättade: »Innan jag gjorde det hörde jag mig för hos ett stort antal ledande ekonomiska aktörer för att sondera terrängen. Det visade sig att de ville se en

stark person som kunde bilda en varaktig regering. När NSDAP inhöstade sin första motgång, den 6 november 1932, blev det livsviktigt för partiet att få stöd av den tyska ekonomiska eliten. Det som förenade storkapitalet var dess rädsla för bolsjevismen och en förhoppning om att nazisterna, när de väl fått makten, skulle skapa ett Tyskland med stabila politiska och ekonomiska förutsättningar. Ett annat gemensamt intresse var önskan om att förverkliga Hitlers ekonomiska program som grundade sig på idén att ekonomin borde styra sig själv [...] Man räknade också med att en jättelik statlig efterfrågan skulle leda till en ny högkonjunktur. Glöm inte att Hitler avsåg att utöka den tyska arméns styrkor»,²³ och därutöver lanserade han ett omfattande program för utbyggnad av landets infrastruktur och mekaniska industri. Första pris i läroboksklassen går till Françoise Brunels och Anne-Marie Sohns historia för gymnasiets andra årskurs, utgiven av förlaget Bordas år 1980. I den ägnas hisnande 18 sidor åt Weimarrepubliken,²⁴ däribland ett särskilt uppslag åt dess slutskede. Kursen är innehållsrik och dokumenteringen ypperlig och översatt av kapitlets författare, tillika hämtad från de bästa akademiska och litterära källorna, de aktuella publikationerna, bland annat vetenskapliga tidskrifter som *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*. Docenten Anne-Marie Sohn är dotter till en judisk flykting från nazismen, en kemiingenjör som fick anställning hos ett parfymeri i sydfranska Grasse, där han gifte sig med dottern till en italiensk antifascist. I deras kommunistiska hem talades säkert ofta om »Weimar« och nazismen, ett tema som hon som ung kom att behandla i sin magisteruppsats.²⁵

Framställningens pålitlighet och rika omfång gjorde denna lärobok till litteratur i egen rätt, något som Franska akademien ville visa genom att tilldela den en av sina litterära utmärkelser (Prix Broquette-Gonin, 1982). Författarna undervisade vid den

aktuella tidpunkten på gymnasiet och hade börjat skriva sina doktorsavhandlingar, vilket gav en ingång till universitetsmiljön. Det starka inslaget av universitetslärare i läroböckernas redaktionsråd märktes tydligt fram till 2010-talet.

Dagens sistaårselever på gymnasiet har inte alls samma tillgång till gediget och detaljerat kursmaterial. Faktum är att man förvånas över hur torftiga läroböckerna har blivit. Ofta klagas det i dag på läromedlen och på nivåsänkningen i största allmänhet, men i det här fallet rör det sig om en förskjutning av själva historieskrivningen: studiet av Weimarrepubliken och orsakerna till dess fall har förpassats till såväl pedagogikens som den allmänna kulturens och debattens periferi. Ofta påstås, både i ledarartiklar och i tevedebatter, att »nazisterna grep makten på demokratisk väg« (falskt), att »tyskarna röstade fram Hitler« (aldrig), att »krisen var det som förde nazisterna till makten« (falskt), att »ytterlighetspartier/populister/extremister dödade Weimardemokratin« (falskt) eller rentav att »vänstern bar skulden till att nazisterna tog makten«, ett hårresande påstående, lika bisartt som när miljöpartisterna gavs skulden för de stora skogsbränderna i sydvästra Frankrike sommaren 2022...

Dagens skolelever får inte resonera kring vad som på 1930-talet kunde få en demokrati mitt i Europa att kollapsa, i ett land vars läskunnighet, universitet och litterära, filosofiska, konstnärliga och vetenskapliga kulturarv beundrades av grannländerna.

I en rätt spridd lärobok på collegenivå inordnas sålunda Weimarrepubliken under en frågeställning som inte är särskilt relevant för sammanhanget (»Hur gynnar kriser framväxten av totalitära regimer och hur försvagar de demokratier?«),²⁶ som är en följd av kursens upplägg på temat »totalitarism«, ett begrepp som experter på nazismen och stalinismen slutade använda för länge sedan). Frågeställningen har föga koppling till Italien och

Tyskland och hela kapitlet är svårbegripligt, särskilt som det även handlar om Frankrike och Ryssland/Sovjetunionen. Vad lär man sig om Weimar om man tar sig an frågan på det sättet? Ingen vet. Uppslaget som ägnas åt »nazismens uppsving« är inte bättre. En förenklad orsak hamras in: »Den ekonomiska krisen ledde till mycket hög arbetslöshet i Tyskland. Hitler drog nytta av den besvärliga situationen.«²⁷ Detta korthuggna konstaterande, som i vanlig ordning följs av påståendet att »nazisterna kom till makten på laglig väg«,²⁸ kompletteras med grafik som man numera finner lite varstans och som förespeglar ett samband mellan arbetslösheten och valresultaten för NSDAP. Talens successiva ökning åren 1928, 1930 och 1932 är visserligen slående, men år 1932 hölls flera val och kurvan visar inte att nazisternas röstandel nästan planade ut mellan april och juli 1932, varpå partiet gick tydligt tillbaka mellan parlamentsvalen den 31 juli och den 6 november. Grafen visar inte heller att arbetslösheten började minska efter sommaren 1932. Uppslaget som ägnas åt »den totalitära naziregimen« avfärdar på fyra rader frågan om hur nazisterna kom till makten. Den förklaras förstås med ord som kris, arbetslöshet och ökat väljarstöd. I boken sägs att »NSDAP blev Tysklands största parti«, vilket stämmer, men sedan hävdas att Hitler utnämndes till kansler,²⁹ som om Hindenburg helt sonika verkställde valresultatet – vilket inte alls stämmer.

Det vittnesmål som lämnades av bankiren Kurt von Schröder, som i Belins lärobok presenteras som det viktiga dokument det är, innehöll emellertid ett uttömmande svar på frågan – som en grundlig forskning hade visat riktigheten i redan på 1970-talet och som sedan kom att bekräftas – nämligen att nazisterna kom till makten till följd av ett medvetet val, en kalkyl och en chansning. Det var den ekonomiska eliten (industriledare, finansmän, försäkringsbolag) och kapitalägarna (penningmag-

nater, placerare, *Besitzbürgertum* – den ägande borgarklassen) som medvetet valde nazisterna. De gjorde en kall beräkning: i ljuset av framryckningarna för kommunistpartiet, ett revolutionärt parti som på kort eller medellång sikt ville skapa ett »sovjetiskt Tyskland« (*Sowjetdeutschland*) erbjöd NSDAP och dess starka miliser (SA:s 400 000 man plus SS:s 30 000) en tilltalande motvikt som till varje pris måste sättas att försvara den sociala och ekonomiska ordningen. Och slutligen chansade de på att de oerfarna nazisterna skulle flankeras av kloka och garvade politiker som skulle hålla dem kort genom att dela makten med dem inom ramen för en koalitionsregering.

Den svaga närvaro Weimarrepubliken har i folks medvetande idag är anmärkningsvärd. Det gäller hela förloppet, från dess demokratiska utveckling till dess tragiska slut, som var en tragedi inte bara för tyskarna utan också för européerna, judarna och resten av världen. Weimar har trängts ut från kursplaner och läromedel, och det saknas seriösa diskussioner kring undergången för denna viktiga demokrati i hjärtat av Europa – i Tyskland, som hade en sådan urgammal kultur och utbredd läskunnighet och vars själva namn, som förknippades med upplysning och *Weltliteratur*, var sinnebilden för utforskandet av sambandet mellan intelligens, kultur och medborgarskap. Kort sagt, att denna historiska epok har fallit i glömska är anmärkningsvärt.

I ljuset av de försvagningar eller rena upplösningar av demokratin som skett i Europa och Nord- och Sydamerika har jag funnit det angeläget att aktualisera Weimarfrågan, »en republiks självmord«, som i sanningens namn mer påminner om ett överlagt mord. Mitt syfte är inte i första hand att varna för att 1930-talet är »på väg tillbaka« utan att diskutera och föregripa det som Michaël Foessel har kallat ett »återfall«. ³⁰ Utvecklingen i Frankrike under åren 2000–2020 anas i bakgrunden eftersom

mina frågeställningar är kopplade till min egen oroliga tid. Samtidigt är jag förstås som historieforskare medveten om att all historia är bunden till sin egen tid. Men att studera krascherna och undergångarna 1930–33 (Tyskland) och 1940 (Frankrike), som fortfarande hemsöker oss, ger en mycket fruktbar jämförelse.³¹ Det gör att man lättare uppfattar den politiska nedbrytningsprocess som demokratierna utsattes för från dem som jag har valt att kalla *de oansvariga*. Med den termen vill jag hedra författaren Hermann Broch,³² som på sin tid studerade den tyska demokratins *dödgrävare*,³³ de som Jules Isaac år 1942 kallade *oligarkerna*.³⁴ Och faktiskt var det en liten lättsinnig, självisk och kalkborgerlig oligarki som medvetet valde, kalkylerade med och chansade på att slakta den tyska demokratin. Denna krets bestående av auktoritära liberaler var övertygade om att de var i sin fulla rätt att nonchalera valresultatet och att de stod för en god »reformpolitik« (ett ord som användes flitigt 1932). Berusade av sin företagsamhet, sin börd och sina kontakter ansåg dessa kallt beräknande personer att det enda förnuftiga och rimliga sättet att behålla makten och undvika en seger för vänstern var att ingå allians med nazisterna. Hitler som det förnuftiga alternativet, eller hur »extremmitten«³⁵ förde extremhögern till makten, det är ämnet för den här boken, som förutom att den vill upplysa i ordets alla bemärkelser också kan ses som en anklagelseakt.